

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

Az elveszett örökség őrzői

Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai

A Van városához fűződő emlékezet és veszteség diskurzusai már azelőtt megfogalmazódtak, hogy a város Törökország fennhatósága alá került volna. Számos oka van annak, hogy Van elvesztésének kollektív emlékezete kialakult és fennmaradt, ezek közül a legjelentősebb az örmény néprajzkutatók és tudósok e régi városhoz fűződő viszonyában keresendő. A percepciókat néprajzi nézőpontból vizsgáljuk, tanulmányunk középpontjában Garegin Srvandztians (1840–1892), Joseph Orbeli (1887–1961), Yervand Lalayan (1864–1931) és Ashkharbek Kalantar (1884–1942) munkássága áll, mivel Van elvesztésének érzetét és a város emlékezetét ezek a személyek gondolkodása és tevékenysége formálta.

Van, más néven Tuspa, a Van Királyság (Urartu) első fővárosaként szolgált a Kr. e. 9. században, és az örmény nép politikai és kulturális fejlődésének központja volt. A város a történelmi Örmény-felföldön, Vaspurakan tartományban, Nagy-Örményország határain belül helyezkedett el.¹ Annak ellenére, hogy Van ma a törökországi Van tartomány része, továbbra is jelentős szerepet játszik az örmény társadalom kollektív emlékezetében. Van azon kevés nyugat-örményországi városok egyike, amelynek emléke szinte mindenütt jelen van a mai Örményországban. A város neve számos helyen és területen felbukkan, s ezáltal az emberek megpróbálnak „harcolni” a veszteség és az emlékezet lerombolása, vagyis a *damnatio memoriae* ellen, és megkísérik megőrizni szülővárosuk emlékét.

A városról alkotott percepciók és az emlékezet megnyilvánulásainak vizsgálatához vissza kell kanyarodni a 19. századba. Ebben az időszakban gyakran használták az Oszmán Birodalomra – hanyatló állapotára utalva – „az Európa beteg embere” kifejezést. Az Oszmán Birodalom komoly politikai, társadalmi és gazdasági átalakulásokon ment keresztül, ami jelentős következményekkel járt az etnikai és vallási közösségekre nézve. Az európai hatalmi érdekek szintén meghatározó szerepet játszottak a birodalom sorsának alakulásában. A kanadai-örmény történész, Razmik Panossian szerint Örményország oszmán uralom alóli felszabadításának gondolata mélyen beépült az örmény kollektív tudatba.² Szintén a 19. században

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának doktorandusza (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.).

¹ Hewsén, 1999.13–14.

² Razmik, 2006. 189.

a Dél-Kaukázus az Orosz Birodalom részévé vált,³ s az ott élő keleti örmények⁴ kapcsolatba kerültek az európai politikai és társadalmi eszmékkel. Kelet- és Nyugat-Örményországban a nacionalizmus és a felszabadítás eszméi fokozatosan, bár eltérő módon, beszivárogtak az örmények gondolatvilágába és szorosan összefonódtak az örmény nemzeti identitással.⁵

Ezek a történelmi körülmények hatással voltak az örmény néprajz alakulására is. Európában a néprajz mint tudomány a 19. század elején jelent meg, Örményországban pedig az 1880-as évektől kezdett fontos szerepet játszani.⁶ Garegin Srvandztians volt az egyik első, aki elterjesztette a néprajz iránti érdeklődést az örmény településeken, különösen Vaspurakanban, amelyről a *Varag* című folyóirat is beszámolt.⁷

Srvandztians az 1870-es években kezdte meg tevékenységét Vaspurakanban. Az 1860-as évek kedvező feltételeket teremtettek, amelyek hozzájárultak Srvandztians néprajzi és szellemi munkásságának kibontakozásához. Először is, az 1863-ban, az örmény millet jogállását meghatározó statútum, a „Nemzeti Alkotmány” jelentős autonómiát biztosított az örmény közösségeknek,⁸ így Vaspurakan lakóinak is. Srvandztians ettől kezdve egészen haláláig elkötelezett híve maradt az alkotmányosság eszméinek.⁹ Másodszor, a balkáni felszabadító mozgalmak eszméi és a francia forradalmak öröksége Vaspurakanban is visszhangra találtak, főként Konstantinápolyban nevelkedett fiatal örmények révén, akik közül többen Franciaországban tanultak (Houri Berberian szerint éppen nekik köszönhető, hogy 1863-ban elfogadták a Nemzeti Alkotmányt).¹⁰ Harmadszor, Mkrtich Khrimian (1820–1907) katolikosz,¹¹ valamint Mkrtich Portugalian (1848–1921), a vani Arme-

3 Kezdetben az oroszok kísérlete, hogy elfoglalják egész Kelet-Örményországot, nem járt sikerrel. A gulisztáni szerződés (1813) értelmében Örményország egy része Oroszországhoz került, de a Jereváni és a Nahicseváni Kánság a Perzsa Birodalmon belüli kánságok maradtak. Jereván és Nahicseván a türkmencsáji szerződést (1828) követően került Oroszországhoz. Lásd többek között: Suny, 1997. 112.

4 Bournatian, 1997. 106.

5 Razmik, 2006. 188–189.

6 Nichanian, 2014. 64.

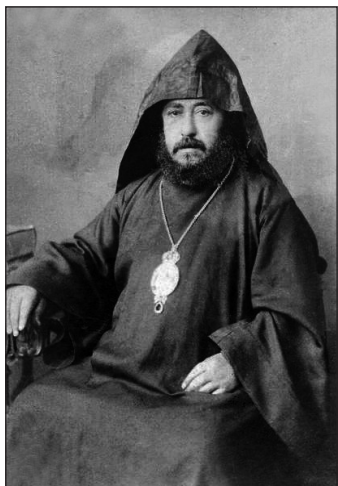
7 A *Varag* történelmi és néprajzi folyóiratot a Pán-Vaspurakan Összefogás Egyesület adta ki. 1953-tól Bostonban, New Jerseyben, Detroitban, Fresno-ban, majd Glendale-ben nyomtatták.

8 Jelentőségét a vaspurakani örmények és Garegin Srvandztians számára egy versen keresztül értjük meg, amelyet az *Artsiv Vaspurakan* [Vaspurakani Sas], az első Nyugat-Örményország területén kiadott folyóirat 4. számának egyik oldalán találtunk. Ez a vers, amelyet Garegin Srvandztians írt, a Nemzeti Alkotmány évfordulójára emlékezik: „...mostantól egy új és boldog korszak nyílik az örmények számára”, és megemlíti, hogy „az Alkotmánynak köszönhetően képesek leszünk megőrizni Örményországot”. Lásd: „I Nor Taredarj Azgayin Sahmanadrut’yan” [Az új Nemzeti Alkotmány évfordulójára]. In: *Artsiv Vaspurakan*, 1861. 4. sz. 30.

9 Bdoian, 1944. 38–46.

10 Berberian, 2019. 6.

11 Mkrtich Khrimian, más néven Khrimyan (Hrimján) atya az Örmény Apostoli Egyház 125. katolikosza. Az *Artsiv Vaspurakan* folyóirat kiadója. Varagavank apátja.

1. kép. Garegin Srvandztians

nakan párt egyik alapítója¹² tevékenysége az általános szellemi és nemzeti ébredést célozta.¹³

Garegin Srvandztians

Garegin (vagy Karekin) Srvandztians 1840-ben született Van régióban, Aygestan járásban, 1857-ben a Varag-kolostorba (Varagavank)¹⁴ ment, és Mkrtich Khrimian egyik első tanítványa, papnövendéke lett. Az a tény, hogy Khrimian tanítványa volt, szintén hozzájárult ahhoz, hogy Srvandztians a felszabadítási mozgalom egyik támogatója lett. 1867-ben Karin érseke pappá szentelte, és Srvandztians első papi látogatását szülővárosába, Vanba tette.¹⁵ Srvandztians fiatal korától kezdve tanulmányozta a nemzeti, oktatási, vallási és néprajzi irányzatokat.

1874–1878-ban Srvandztians Konstantinápolyban élt, ebben az időszakban jelentek meg első írásai.¹⁶ Korai műveiben egyértelműen látszik, hogy Van és Vaspurakan mindig is kiemelkedő jelentőségűek voltak számára. Egyik első könyve, a *Grots u Brots* (Konstantinápoly, 1874)¹⁷ az egyik első kísérlet volt az örmény népköltészet legjobb darabjainak összegyűjtésére és közzétételére. A szerző az előszóban kijelenti, hogy „ez a mű ajándék az örményeknek, akik számos nehézséggel néznek szembe, de mégis képesek fennmaradni”.¹⁸ Érdekes, hogy már a szöveg első részében a veszteségről beszél, azt állítva, hogy az örmény nemzet minden politikai, vallási, anyagi és szellemi értéke elveszett; kultúrája egy részét ellopták, a másik része pedig veszélyben van.¹⁹ Ugyanakkor a mítoszokat, legendákat és történeteket úgy tekinti, mint amelyek alkalmasak arra, hogy „rekonstruálják” a múltat – olyan szövegeknek, amelyekben az örmény uralkodók, ősök és más hősök bátor

12 Mkrtich Portugalian az örmény felszabadító harc egyik alakja. Ő alapította a Fekete Kereszt nevű felszabadító szervezetet, és 1885-ben Vanban megalapította az első politikai pártot, az Örmény Pártot.

13 Hamaröt Tesut’iwn Vaspurakani Anc’ealēn” [Vaspurakan múltjának rövid áttekintése]. In: *Varag*, 1963. április, 6.

14 A Van város délkeleti részén fekvő Varagavank jelentős vallási és oktatási központ volt Nyugat-Örményországban, különösen 1857-től, Mkrtich Khrimian apátsága idején vált ismertté. Sajnos a templomot 1915-ben sorsára hagyták.

15 Konstandyan, 1979. 26.

16 Uo. 27.

17 Marc Nicianian úgy fordította le, hogy „Written in a Rush”. Lásd: Nicianian, 2014. 51.

18 Srvandztians, 1874. 3. (Srvandztians ebben a művében nemcsak népmeséket és mondákat gyűjtött össze, hanem a Szaszuni Dávid eposz első írásos változatát is rögzítette, amely az örmény nemzeti identitás egyik alapköve. A „Mher ajtaja” motívum az eposz záró képe: Mher, a hős, nem talál igazságos világot, ezért visszavonul egy sziklába, ahonnan majd visszatér, ha eljön az idő – ez a nemzeti megújulás szimbóluma.)

19 Uo. 4.

tettei elevenednek meg. Ezeknek a történeteknek a lejegyzésével meg tudta őrizni a nép szóbeli hagyományait is, amelyeket az örmények ma is nagy becsben tartanak.

A *Grots u Brots* című könyvben a szerző földrajzi szempontból közelíti meg Van városát, és beszámol Van vizeiről, mezőiről és hegyeiről.²⁰ Leírja, hogy Van területén kőtömbök találhatók, és bemutatja Agravaqar és Dolashen helyeit. Megemlíti, hogy Van Agravaqar nevű sziklájának közelében egy kőcsoport található, amelyet a helyiek „menyasszonynak és vőlegénynek” neveznek. Amellett, hogy részletes leírást ad a helyről, a hozzá kapcsolódó hagyományokat is bemutatja. Ezután Srvandztians felhívja a figyelmet a Vani vilajetben található Lezk (ma Kalejik) nevű falu nevére és történetére, amely 1915-ig örmény falu volt. A falu nevét összekapcsolta az örmény néphagyomány a Szépséges Ara és Szemiramisz (Shamiram) történetével, amikor Szemiramisz istenei megnyalták Ara halott testét, hogy visszahozzák az életbe.²¹ Más szóval, Srvandztians Lezk falut Ara király feltámadása helyeként fogta fel. Azt is elmeséli, hogy a falu közelében található egy szent forrásvíz, amelyet Surb Tonirnak neveznek.²²

Általánosságban elmondható, hogy az etnográfus részletesen leírja Vant és környékét, megemlítve gyakorlatilag minden követ, templomot és hegyet. A Van-tó leírásában jelzőkkel teszi teljessé a képet. Elmondása szerint „a Van-tenger lakóhelyeit fák veszik körül, és meglehetősen meredek helyen vannak. (...) az [itt] lakó élvezi a Van-tenger levegőjét, a Van-erőd, a kertek, a ligetek és a falvak csodálatos látványát, Van szigeteit, a szent templomok kupoláit.”²³ A Varag-hegy²⁴ bemutatásakor nemcsak annak szépségét emeli ki, hanem hangsúlyozza, hogy a hegy ihletforrásként szolgált Van lakóinak dalaihoz és költeményeihez is.²⁵

A *Grots u Brots* című mű utolsó és legfontosabb része Haykavanhoz kapcsolódik. Ez egy örmény kerület volt Van városában, amelynek etimológiáját Srvandztians Hayk Nahapethez köti, és arra a következtetésre jut, hogy Van városának neve talán a Haykavan²⁶ helynévből származik.²⁷ Ez a meglátás közvetlenül kapcsolódik ahhoz a legendához, mely szerint Hayk, az örmény nép mitológiai ősatya az első települések egyikét éppen itt, Vaspurakanban alapította. A *Grots u Brots*ban tárgyalt helyek, azok magyarázatai és értelmezései különösen jellemzőek, mivel kiemelik Van városának jelentőségét – mint a származás helyét – Srvandztians szemében.

Srvandztians más műveiben is szóba kerül Van. A több részből álló *Manana* (Konstantinápoly, 1876) című művével a szerző célja az volt, hogy nemzeti öntudatot ébresszen az olvasókban. Az első rész, amely a *Hayrenac' hamn u hotə* (A haza íze és illata) címet viseli, különös figyelmet érdemel. A szerző Aygestan, Van egyik

20 Uo. 43.

21 A Szépséges Ara és Szemiramisz egy ősi népmese, amelyet Movszesz Horenatci késő ókori örmény történetíró írt. További részletekért lásd: Adonts, 2006. 24.

22 Srvandztians, 1874. 52–53.

23 Uo. 55.

24 A Varag-hegy a Van-tótól 10 kilométerre keletre található. A hegy közelében található a Varag-kolostor is.

25 Srvandztians, 1874. 111.

26 Uo. 113.

27 Hewsen, 1999. 13–42.

örmény negyedének elhelyezkedését mutatja be, valamint a lakosok szokásait és életmódját, a gyermekjátékokat, az előítéleteket és a szokásokat tárgyalja.²⁸

Az etnográfus a *Hayrenac' hamn u hotə* című fejezetet a vani kertek leírásával kezdi, sorra veszi az egyes fajtákat, sőt még az öntözőrendszereket is. Leírja Van naplementéjét, bemutatva a teljes panorámát. Vallásos személyként különös módon úgy véli, hogy „a vadak és a démonok elhagyják a várost a kolostor (Varag) harangjainak hangjára,²⁹ mintha ezzel jeleznék, hogy a város és lakói isteni gondviselés és kegyelem alatt állnak, amíg a harangok szólnak a kolostorban”. Ezután a város mindennapi életéről kezd mesélni. Beszámol az emberek foglalatosságairól: a kenyérsütésről, az ételkészítési rituálékról, a csigaszerkezet működtetéséről, az utcák tisztításáról. Különös csodálattal beszél a Van környéki falusiak életéről, mint ha elmerengene a sűrű hétköznapi élet különféle jeleneit. Elragadtatással ír a városban szabadon repkedő madárfajok sokféleségéről is, amelyek mind egyedi jellegzetességet hordoznak.³⁰ A fejezet harmadik része a legérzelmebb hangvételű, ahol a szerző arra hívja az olvasót, hogy tartson vele egy képzeletbeli sétára szülőföldjén, a vani Aygestanban.

Miután megírta ezt a két művet, Nyugat-Örményország más tartományába utazott Nerses Varzhapetyan pátriárka irányításával (1878–1879).³¹ Az út célja az volt, hogy pontosan meghatározza az örmények számát, és az adatokat átadja a patriarchátusnak. Végül azonban az utazás során összegyűjtött anyag és adatok szolgáltak alapul a *T'oros Atbar* című műhöz (Konstantinápoly, 1879, 1884).³² Ebben a kötetben Vanról kevés adat szerepel, mivel a vonatkozó információkat Srvandztians már korábban közölte a *Manana* című munkájában.

A *Hamov-Hotov* (Konstantinápoly, 1884) című művében Srvandztians nosztalgikus hangvétellel visszatér szülővárosa leírásához. A könyv nem fejezetekből áll, hanem négy „ízből”, amelyek közül az első rögtön Van városával kezdődik. Vant valódi kincsesbányának tekinti a régészek számára; hosszú történelme sok érdekes anyagot rejt. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy bár a pátriárka ösztönözte őt Van felkeresésére, ennél sokkal jobban számított az érzelmi kötődése, amely lehetővé tette számára, hogy „szárnyra kapva Vanba repüljön, hogy lássa Vant, (...) hogy legalább segítsen Van lakóinak a könyörtelen ellenséggel, vagyis a mészárlással és a pusztulással szemben”.³³

28 Srvandztians, 1876. 6.

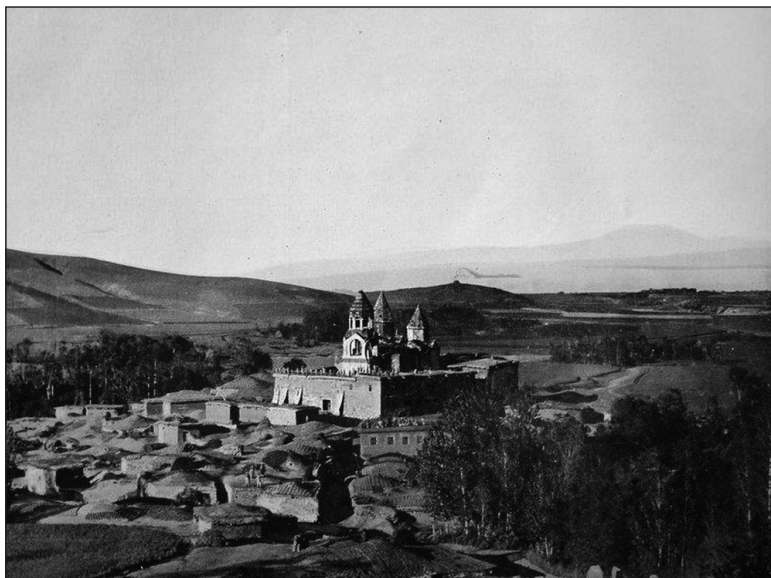
29 Itt az eredeti szöveg örményül. „Գողոմ ժամ կը զարնեն. գողերը կ'անհետանան, դուերը կը հալածուին, եւ զազանները որջերը կը բաշուին: Ժամհարը ժամին դուռը բանալով՝ երեք բերան „օրինեալ եւ Աստուած” կ'ըսէ, ու կ'սկսեն ձեռաց կոշնակները դըզը-դըզը հնչեցնելով, թաղէ թաղ շուրջ զայ, ամէն հայ Քրիստոնէի դրան ճկիկը զարնել եւ „Ողորմի՛ Աստուած” կանչել” [A templom harangjai megszólalnak, a tolvajok eltűnnek, démonokat üldöznek, és a fenevadak visszavonulnak búvóhelyeikre. A templom szolgálja kinyitja a templom ajtaját, és háromszor mondja: „Áldott vagy, Istenem!”, és elkezdik a kézi harangokat kongatni, környékről környékre járnak, és minden örmény keresztény ajtaján bekopogtatnak, és azt kiáltják: „Könyörülj, Istenem!”]. A teljes szöveget örmény nyelven lásd: Srvandztians, 1876. 41.

30 Uo. 47–49.

31 Konstandyan, 1970. 187–196.

32 Srvandztians, 1879–1884.

33 Srvandztians, 1884. 30.

2. kép.
Narekavank

Ezek a szavak bizonyítják, hogy az 1880-as évek már nehéz időszakot jelentettek Van városa számára. Az éhínség mellett, amely a lakosságot fenyegette, más veszélyek is leselkedtek, többek között az Oszmán Birodalomban az orosz–török háború után megindult politikai üldöztetések.³⁴ Elmeséli az Aknból³⁵ Vanba vezető utat, aminek végén a Van-tó várta őt, amelyet így jellemzett: „szülőföldem tengere, mély tükörrel, [amely] szép és szomorú”, és „megbabonázva, mozdulatlanul álltam meg a látványától”.³⁶ A tó elrejtette a vani emberek gondjait és szenvedéseit, akik éhesen, betegen, sápadtan és soványan álltak előtte. A korábbi könyvben még gyönyörű virágos mezőkről és élénk vidéki életéről szóló leírások most másmilyenek lettek: a nehézségekről és a szenvedésekről szóló beszámolókká váltak. Van – szigeteinek, a tónak és dalainak – szentségét a szerző folyamatosan hangsúlyozza,³⁷ különösen azért, mert itt, a nareki kolostorban (Narekavank) élt, imádkozott és alkotott Nareki Szent Gergely.³⁸

Ennek a résznek a jelentősége ma különösen fontos az etnográfusok és a vani örmények leszármazottai számára. Az örmények már több mint egy évszázada nem élnek Vanban, és ezeknek a feljegyzéseknek köszönhetően tudjuk rekonstruálni a helyi emberek mindennapi életének epizódjait, valamint a közösség nemzeti jellemzőit. Számos történet található ebben a könyvben Srvandztians szülő-

34 Hovhannisian, 1997. 217.

35 Akn városa a nyugat-örményországi Harputi (örményül Kharberd) vilajet egyik örmények által lakott települése volt. Ma Kemaliye, korábban Eğin, Törökország.

36 Srvandztians, 1884. 30.

37 Uo. 12.

38 Grigor Narekatsi vagy Nareki Gergely 10. századi örmény szerzetes, költő és teológus. Misztikus írásairól ismert, különösen *A bánat könyvéről*, amelyet az örmény keresztény irodalom egyik remekművének tartanak.

városáról, amelyek megvitatásra érdemesek. A Vanból 1915-ben elmenekült örmények könnyes szemmel olvasták a *Hamov-Hotovot*, amely a hétköznapi embereket elveszett szülőföldjükre emlékeztette.

Srvandztians munkássága nagy jelentőségű az örmények, különösen a vani emberek és leszármazottjaik számára. Emléke fennmaradt Szovjet-Örményországban is, ahol az örmény nemzeti eposz megalkotásával hozták összefüggésbe. A Srvandztians műveit közreadó sorozat 1978-ban megjelent kötete³⁹ tartalmazza a *Szaszuni Dávid és Mher ajtaja* című eposzt, amelyről Aran Ghanalanyan irodalomtörténész azt írta: „Szaszuni Dávid az örmény kultúra évszázados történetének egyik legfontosabb felfedezése, amit Garegin Srvandztiansnak köszönhetünk.”⁴⁰ Egy másik példa: 1965–1971 között Emma Kostandyan történész doktori disszertációt írt *Garegin Srvandztians társadalmi és politikai tevékenysége* címmel, majd évekkel később, 1979-ben megjelentette könyvét.⁴¹

Yervand Lalayan

Garegin Srvandztians munkásságát követően még számos kiemelkedő személy folytatott etnográfiai, filológiai és antropológiai kutatásokat Vaspurakan területén, különös tekintettel Van városára. Az első ilyen kutató az etnográfus Yervand Lalayan (1864–1931) volt. Ő alapította a néprajzi sorozatot (*Azgagrakan Handes, Néprajzi Folyóirat*),⁴² amelynek célja a Kaukázus, a szomszédos országok és az örmény kolóniák antropológiai és etnográfiai szempontú vizsgálata volt.⁴³ A folyóirat oldalain Lalayan anyagokat közölt az örmény tartományokról (Vaspurakan, Zangezur, Gandzak, Borchalu), és 1910-től kezdve Vaspurakanról szóló munkákat publikált, amelyekben a tartomány etnográfiájára, folklórára, a vaspurakani asszír népre, a szőnyegszövésre, a híres kolostorokra és egyéb témákra tért ki.⁴⁴ 1910–1911-ben a tifliszi Örmény Etnográfiai Társaság küldte Van–Vaspurakan területére.⁴⁵ Lalayan vani tevékenysége az első világháború kezdetével véget ért,⁴⁶ ugyanakkor továbbra is kutatóutakat szervezett olyan helyekre, ahová a vani örmények elvándoroltak.⁴⁷

39 Srvandztians, 1978.

40 Uo. 12.

41 Konstandyan, 1979.

42 Az első örmény néprajzi folyóirat, amely 1896–1916 között jelent meg, Sushiban (Hegyi-Karabah) és Tifliszben adták ki.

43 *Hayoc'Azgagrakan Ynkerut'yun*, 1906. 186.

44 Meliq-Pashayan, 1964. 34.

45 Harutyunyan, 2010. 188.

46 Bdoyan, 1974. 26.

47 Harutyunyan, 2010. 189.

Joseph Orbeli

Joseph Orbeli (1887–1961) munkássága szintén említésre méltó. Orbeli hivatalosan is végzett etnográfiai és régészeti kutatásokat Van területén.⁴⁸ Témánk szempontjából különösen fontos Orbeli tevékenysége, mivel egyedülálló hidat képez Áni és Van, a két ősi, elveszett örmény főváros között. Orbeli tanára, az orientalista Nyikolaj Marr (1865–1934) elmélete szerint a kaukázusi kultúrák gyökerei azonosak, és ennek igazolására Marr Grúziát és Örményországot⁴⁹ kezdte tanulmányozni. Halit Akarca szerint Marr az Orosz Birodalom által a háború során megszállt területeken végzett ásatásokkal és kutatásokkal előmozdította a birodalommal kapcsolatos elképzeléseit, és támogatta e területek anektálásának gondolatát.⁵⁰ Marr először két rövid tudományos expedíciót szervezett Ániba, majd egészen 1917-ig rendszeresen tanulmányozta a régészeti anyagokat, amelyek alapján képes volt „rekonstruálni” a város középkori képét. Orbeli, aki szintén részt vett ezekben a tudományos expedíciókban, Ániban új régészeti, filológiai és művészettörténeti ismereteket szerzett, aminek hatása már a vani régészeti expedícióban is megmutatkozott.

Az áni ásatások során kezdett Marr érdeklődni a vani kutatások iránt, és felajánlotta, hogy odaküldi Orbelit. Orbeli 1911-től már csak a Van melletti Moks (ma Bahçesaray, Törökország) nyelvjárásának tanulmányozásával foglalkozott.⁵¹ Amikor Toprakkaléban felfedezett egy illusztrált szobrot, érdeklődése a vani vár és Toprakkalé kutatása felé fordult, ám a török kormány nem adott engedélyt a kívánt kutatások elvégzésére.⁵² A vizsgálatra váró anyag hatalmas mennyisége arra ösztönözte a kutatókat, hogy tudományos expedíciót szervezzenek Van feltárására. A háború kitörése miatt eleinte kisebb nehézségekkel szembesültek, de igyekeztek meggyőzni az akadémiát, hogy ezek a kutatások rendkívül fontosak, és nem várhatnak a háború végéig. Miután megkapták az engedélyt, az expedíció megkezdte az ásatásokat a vani sziklán és Toprakkaléban.⁵³

Az örmény népirtás után különösen nagyra kell értékelni Orbeli munkásságát. A háborús viszonyok közepette kulcsszerepet játszott Van városának tanulmányozásában, és jelentős régészeti anyagokat vizsgált és mentett meg, amelyeket a megsemmisülés fenyegette a háborúban. Emellett tudományos eszközökkel, egy nyelvi korpuszban igyekezett megőrkíteni a térségben élő örmények nyelvjárását. Orbeli kutatásait követően 1917-ben került sor a második vani régészeti expedícióra, amelyet Ashkharbek Kalantar (1884–1942) és Nikoghayos Adonts (1871–1942)

48 Joseph Orbeli neves örmény-szovjet régész, művészettörténész és akadémikus volt. Az örmény és a kaukázusi történelem kutatója, aki döntő szerepet játszott az Örmény Tudományos Akadémia Régészeti és Néprajzi Intézetének létrehozásában.

49 Akarca, 2014. 165. o.

50 Uo. 19.

51 Yuzbashyan, 1987. 23.

52 Harutyunyan, 2017. 140.

53 A vani expedíció tagjai voltak P. Knyahnitski, A. Miller és A. Aleshko néprajzkutatók, Aram Vruyr fotós, P. Makintsyan. Lásd: Hmayakyan, 2015. 56.

3. kép.
Ásatások
Vanban

vezetett. Ez a kutatócsoport mintegy 50 urartui nyelvű feljegyzést gyűjtött össze és fejtett meg.⁵⁴

Közös erőfeszítések

A tanulmányban bemutatott kutatók munkássága közvetlenül kapcsolódik az „elveszett város” fogalmához. Srvandztians, Lalayan, Orbeli, Kalantar és Adonts 1917-ig dolgoztak Van városában, vagyis még azelőtt, hogy Van és a régió végleg Törökország kezére került volna. Kutatásaik megmutatják, hogy miként érzékelték ugyanazt a helyet – az örmények első fővárosát, Vant – azok, akik különböző helyeken születtek és éltek, valamint eltérő tudományágakban, szakmákban tevékenykedtek. Úgy vélem, hogy írásaikban Van nem teljesen elveszett, hanem inkább egyfajta „átmeneti állapotban” jelenik meg. Mindegyik tudós teljesen másként közelített Vanhoz, Srvandztians érzelmessége, Lalayan néprajzi szakszerűsége és Orbeli régészeti szakértelme mégis összefonódik. Úgy tűnik, közös erőfeszítéseik egyrészt meg kívánták akadályozni a város elvesztését és pusztulását, másrészt elősegítették azt is, hogy maga az „elvesztés” fogalma – Van elvesztése – kialakuljon, megfogalmazódjon és értelmet nyerjen az örmények körében. Összességében a korszak etnográfusai jelentős szerepet játszottak abban, hogy leírásaikon keresztül Van megmaradjon az örmények kollektív emlékezetében, munkáik ugyanakkor hozzájárultak a veszteség kortárs fogalmának formálásához is.

⁵⁴ Kalantar, 2007. 17.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Adonts

2006 Adonts, Nikoghayos: *Erker* [Művek]. Vol. A. Jereván, 2006.

Akarca

2014 Akarca, Halit Dünder: *Imperial Formations in Occupied Lands: The Russian Occupation of Ottoman Territories During the First World War*. [PhD-disszertáció, Princeton University.] Princeton, 2014. <https://dataspace.princeton.edu/handle/88435/dsp018s45q892n>.

Bdoyan

1944 Bdoyan, Vard: Hayrenik'ə Garegin Episkopos Srvanjtyani Erkerum [A haza Garegin Srvandztiants püspök műveiben]. In: *Etchmiadzin*, 1944. 2–3. sz. 38–46.

1974 Bdoyan, Vard: *Hay Azgagrut'yun* [Örmény néprajz]. Jereván, 1974.

Berberian

2019 Berberian, Hour: *Roving Revolutionaries: Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*. Oakland, California, 2019.

Bournatian

1997 Bournatian, George: Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Hovhannisian, Richard G. New York, 1997. 81–107.

Harutyunyan

2010 Harutyunyan, Avetis: Azgagrakan, Banasirakan ev Patma-Hnagitakan Hetazötut'iwnerə Van-Vasporakani Tarack'um 1910-1917in [Van-Vasporakan történeti-régészeti, néprajzi és filológiai feltárása 1910–1917-ben]. In: *Haykazyan Hayagitakan Handes* [Beirut], 30. (2010) 157–182.

2017 Harutyunyan, Avetis: Hovsep' Örbelin Vani Nahangum [Hovsep Orbeli Van tartományban]. In: *Journal of Armenian Studies*, 2017. 3. sz.

Hayoc' Azgagrakan Ynkerut'yunə

1906 Hayoc' Azgagrakan Ynkerut'yunə ev nra Kanonadrut'yunə [Az Örmény Néprajzi Társaság és megalapítása]. In: *Azgagrakan Handes*, 14. Tbiliszi, 1906.

Hewsen

1999 Hewsen, Robert: Van in this World. Paradise in the Next: The Historical Geography of Van/Vasporakan. In: *Armenian Van/Vasporakan*. Ed.: Hovhannisian, Richard G. Costa Mesa, CA, 1999. 13–42.

Hmayakyan

2015 Hmayakyan, Simon: Hovsep' Örbeli 1916 t' usumnasirut'yunnerə Vanum [H. Orbeli régészeti vizsgálatai Vanban 1916-ban]. In: *Gəlarvesti Akademiyi Təreğirk'* [Szépművészeti Akadémia Évkönyve], 2–3. (2015) 54–69.

Hovhannisian

1997 Hovhannisian, Richard G.: The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Hovhannisian, Richard G. New York, 1997. 204–238.

Kalantar

2007 Kalantar, Ashkharhbek: *Hayastan. K'are Daric' Mijnadar* [Örményország. A kőkorszaktól a középkorig]. Jereván, 2007.

Konstandyan

1970 Konstandyan, Emma: Garegin Srvandztians' i lusavorakan gorcuneut'yunə [Garegin Srvandztians felvilágosító tevékenysége]. In: *Patma-Banasirakan Handes* [Történeti-Filológiai Folyóirat], 1970. 1. sz. 187–196.

1979 Konstandyan, Emma: *Garegin Srvandztians, kyank'ə ev gorcuneut'yunə* [Garegin Srvandztians. Élete és tevékenysége]. Jereván, 1979.

Meliq-Pashayan

1964 Meliq-Pashayan, Karen: *Ervand Lalayan, Cnndyan 100 Amyaki Ait'iv* [Yervand Lalayan. Születésének 100. évfordulójára]. In: *Patma-Banasirakan Handes*, 1964. 3. sz. 29–42.

Nichanian

2014 Nichanian, Marc: *Mourning Philology: Art and Religion at the Margins of the Ottoman Empire*. New York, 2014.

Panossian

2006 Panossian, Razmik: *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London, 2006.

Srvandztians

1874 Srvandztians, Garegin: *Groc'u Broc' ev Sasunc'i Davit' kam Mhēri Dur* [Írásban és szóban: Szaszuni Dávid vagy Mher ajtaja]. Constantinople, 1874.

1876 Srvandztians, Garegin: *Manana* [Manna]. Constantinople, 1876.

1879–1884 Srvandztians, Garegin: *T'oros Atbar* [T'oros testvér]. I–II. Constantinople, 1879–1884.

1884 Srvandztians, Garegin: *Hamov-Hotov* [Ízzel és illattal]. Constantinople, 1884.

1978 Srvandztians, Garegin: *Erker* [Művek]. Vol. 1. Jereván, 1978.

Suny

1997 Suny, Ronald: Eastern Armenians under Carist Rule. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed. Hovhannisian, Richard G. New York, 1997. 109–127.

Yuzbashyan

1987 Yuzbashyan, Karen: *Akademikos Hovsep' Ōrbeli* [Hovsep Orbeli akadémikus]. Jereván, 1987.

ZHENYA GHAZARYAN

GUARDIANS OF A LOST HERITAGE

ETHNOGRAPHERS OF VAN IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

This study examines the city of Van as a site of perceived loss—a notion deeply embedded in Armenian national identity and collective memory, particularly in the aftermath of the Armenian Genocide. It focuses on the “pre-loss” conceptualization of Van, analysing how the idea of its disappearance began to take shape even before its incorporation into the Republic of Turkey, during the late 19th and early 20th centuries. Central to this investigation is the role of Armenian ethnographers and intellectuals whose writings and activities played a significant part in constructing and preserving Van’s memory. Through an ethnographic lens, the paper explores the works of key figures such as Garegin Srvandztians, Joseph Orbelian, Yervand

Lalayan, and Ashkharbek Kalantar. It argues that their representations and perceptions of Van were pivotal in shaping a lasting narrative of cultural and territorial loss—one that continues to resonate within Armenian historical consciousness.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

